

УДК 94:334.728:911.375(477)«192»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.12>

ОРЕНДНА ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Жмака Віталій,

кандидат історичних наук, доцент,
викладач вищої кваліфікаційної категорії
Сумського фахового коледжу економіки і торгівлі
ORCID ID: 0000-0003-2536-6255

У статті, використовуючи широке коло джерел, передусім матеріали державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської областей, а також збірники документів і матеріалів, статистичні збірники та довідники, періодичну пресу, автором здійснено спробу дослідити орендну промисловість міст Лівобережної України в 1920-ті роки, особливості її існування в умовах нової економічної політики.

Схарактеризовано загальну ситуацію, у якій опинилася промисловість на початку 1920-х років, зазначено причини, через які влада вдалася до здачі підприємств в оренду. На конкретних прикладах показано механізм передачі підприємства в оренду, названо основні підприємства, які здавалися/бралися в оренду: млини, олійниці, друкарні, цегельні, тартаки, миловарні, шкіряні заводи та ін. Відзначено, що не всі заорендовані підприємства досягли успіху, працювали з прибутком. Разом із тим автор доходить висновку, що приватник був кращим орендарем, аніж кооперативи, особливо якщо це був колишній власник, хоча останнім і віддавалася перевага оренди. Усе ж, незважаючи на різні складності, мету влади з відновлення промислових підприємств через здачу їх в оренду було досягнуто, орендна кампанія себе виправдала.

Водночас наголошено на тому, що із середини 20-х років, коли більшість підприємств було відновлено, приватник виявився непотрібним, його починають витискати з ринку, вдаючись до різних регулятивних і обмежувальних заходів, серед яких були посилення податкового тиску; перегляд умов оренди; обмеження чи повне припинення фінансової допомоги; встановлення фіксованих цін на продукцію приватної промисловості тощо. У результаті до кінця 1920-х років приватника з промислового ринку було майже повністю витіснено.

Наприкінці автор робить висновок, що, незважаючи на у цілому позитивні результати орендної кампанії, держава в другій половині 20-х років боролася з приватником, незважаючи на те що саме він доклав чимало зусиль для відновлення промисловості у складний післяреволюційно-воєнний період.

Ключові слова: місто, Лівобережжя, неп, орендна промисловість, підприємство, орендар, приватник.

Zhmaka Vitaliy. Rental industry of the cities of Left-Bank Ukraine in the 20s of the twentieth century

In the article, using a wide range of sources, primarily materials of the State Archives of Poltava, Sumy, Kharkiv regions, as well as collections of documents and materials, statistical collections and reference books, periodicals, the author made an attempt to investigate the rental industry of the cities of Left-Bank Ukraine in the 1920s, the peculiarities of its existence in the conditions of a new economic policy.

The general situation in which the industry found itself in the early 1920s is described, the reasons why the authorities resorted to renting out enterprises are indicated. Specific examples show the mechanism of leasing an enterprise, name the main enterprises that were rented/leased – mills, oil mills, printing houses, bricks, tartaks, soap factories, leather factories, etc. It is noted that not all leased enterprises succeeded, worked with profits. At the same time, the author comes to the conclusion that the private trader was a better tenant than cooperatives, especially if it was a former owner, although the latter was preferred to rent. Nevertheless, despite various difficulties, the goal of the authorities to restore industrial enterprises through their lease was achieved, the rental campaign paid off.

At the same time, it was emphasized that since the mid-20s, when most of the enterprises were restored, the private trader was unnecessary, it is beginning to be squeezed out of the market by resorting to various regulatory and restrictive measures, among which were increased tax pressure; revision of lease terms; limiting or even completely terminating financial assistance; setting fixed prices for products of private industry, etc. As a result, by the end of the 1920s private trader from the industrial market was almost completely ousted.

In conclusion, the author concludes that despite the generally positive results of the rental campaign, state in the second half of the 20s. She fought with a private trader despite the fact that it was he who made a lot of efforts to restore industry in the difficult post-revolutionary-war period.

Key words: city, Left-Bank, nep, rental industry, enterprise, renter, private.

Постановка проблеми. Економічна розруха, у якій опинилася країна після революції та Громадянської війни, відбилася на всіх галузях народного господарства, особливо тяжкою ситуація була в промисловості. Нова більшовицька влада прагнула стабілізувати і навести лад в економічній сфері. Для

цього їй довелося наступити на горло «власній пісні», оскільки одним з елементів нової економічної політики у промисловості був дозвіл на оренду підприємств, тобто фактично повернення до приватної власності. Це не вписувалося в більшовицьку парадигму побудови соціалістичної економіки і суспільства, проте вони змушені були вдатися до таких відступів (як виявилось, тимчасово), оскільки були обмежені в можливостях, передусім фінансових. Нам видається, що вивчення даного питання є особливо актуальним з огляду розвитку середнього і дрібного підприємства в сьогоденні, недопущення помилок у відносинах «держава – оренда (приватник)», які, на жаль, уже знає наша історія. Тож спробуємо з'ясувати особливості існування міської орендної промисловості в роки непу на прикладі міст Лівобережної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші напрацювання з даного питання з'являються ще в далекі 1920-ті роки: роботи Н. Воробйова [1], І. Гусарова [2], В. Шевцова [3] та ін., у яких автори торкаються проблем регулювання приватної (орендної) промисловості, її оподаткування тощо. Уже в період незалежності деякі аспекти розвитку орендної промисловості України 20-х років минулого століття (міст у тому числі) крізь призму приватника, приватнопідприємницької діяльності стали предметом дослідження Л.Г. Шкодіної [4], М.М. Олійника [5], Ю.П. Волосника [6], О.О. Сушка [7], Л.В. Нізової [8], І.М. Дзюбенко [9], М.Ю. Онацького [10] та ін. Разом із тим оренда промисловість міст Лівобережжя років непу вивчена ще недостатньо, а тому звернення до даного питання є цілком виправданим.

Для написання статті використано комплекс джерел: матеріали фондів Полтавського, Сумського, Харківського державних архівів; збірники документів і матеріалів; статистичні збірники та щорічники; періодична преса.

Мета статті – дослідити розвиток орендної промисловості міст Лівобережної України в 20-ті роки ХХ ст., з'ясувати особливості її існування в умовах непу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запроваджена навесні 1921 р. нова економічна політика на меті мала якнайшвидше відновлення народного господарства, у тому числі промисловості. Відповідно до вимог непу, держава дозволяла передавати в оренду дрібні, невеликі підприємства, що закріплювалося Постановою уряду від 5 липня 1921 р. Незабаром (8 серпня 1921 р.) на основі вище згаданої з'явилася Постанова Ради Народних Комісарів УСРР, яка підтверджувала право і визначала порядок передачі підприємств в оренду: «Предоставить кооперативам, товариществам и другим объединениям, а также отдельным гражданам право арендовать государственные промышленные предприятия в целях их эксплуатации» [11, с. 24–25]. При цьому зазначалося, що в разі однакових умов експлуатації, пропонуванням орендатором, перевага має віддаватися кооперативним об'єднанням.

Із переходом до непу в Україні (у тому числі в містах) було здано в оренду тисячі дрібних підприємств. Лише у самому Харкові протягом 1921 р. в оренду передано 112 невеликих підприємств [12, с. 33]. Найчастіше заорендованими підприємствами були млини та олійниці, що пояснюється сільськогосподарським характером регіону. Так, за даними Полтавського Губернського виконавчого комітету (ПГВК), станом на 19 листопада 1923 р. по 13 містах губернії в оренді перебувало 42 борошномельні та круп'яні підприємства із загальним обсягом виробництва за добу 44 100 пудів, потужність двигунів сягала 2 358 кінських сил [13, арк. 227–228, 232, 234–235, 238–239, 242–243, 250–251]. Аналогічна тенденція була і в інших містах регіону.

Слід зазначити, що в першу чергу в оренду здавалися підприємства, які не працювали, оскільки губернські ради народного господарства не мали достатньо ресурсів для їх функціонування, головним чином, фінансових. Такий стан справ змушував владу поступатися власними принципами і дозволяти оренду приватникам, нерідко колишнім власникам. Це була вимушена міра, оскільки кооперативи, яким мала віддаватися перевага, не виявили достатньої активності, знов-таки через свої фінансові можливості.

Досить часто орендаторами виступали колишні власники підприємств. Підтвердження цьому знаходимо у звіті ПГВК за 1922 р., у якому говориться: «Во втором полугодии подавляющее число предприятий было сдано в аренду бывшим владельцам и прочим частным лицам (свыше 70%)» [14, с. 360]. Із колишніми власниками укладалися договори, де зазначались умови оренди. Прикладом може слугувати передача в оренду в м. Ізюм млина колишнім власникам – Ланицькому та Лінецькому. Між ними та Округовим відділом комунального господарства терміном на три роки було укладено договір оренди. Серед умов оренди значаться такі пункти, як проведення ремонту на виробництві, своєчасна сплата орендної плати, кількість працюючих мала становити не менше 10 осіб та ін. Прописувалися й санкції за невиконання орендних умов. Ними могли бути як штрафи, так і розірвання договору оренди. Очевидно, підприємство було досить успішним, оскільки після закінчення терміну угоди оренду було продовжено [15, арк. 534–535].

Окрім борошномельних та олійних, в оренду здавалися й інші підприємства: друкарні, тартаки, цегельні, шкіряні заводи, миловарні тощо. Досить значний інтерес викликали друкарні, про це свідчать протоколи засідань Гадяцької, Роменської, Ізюмської та інших економічних нарад, на яких обговорювались умови і терміни оренди друкарських підприємств [15, арк. 37, 39; 16, арк. 35; 17, арк. 58].

Запроваджені владою заходи все ж дали свої результати. У 1922 р. в містах Лівобережжя діяло 7 461 підприємство (великі, дрібні, кустарно-ремісничі), на яких працювало 50 272 особи, на 15 березня 1923 р. нараховувалося 9 279 підприємств, кількість зайнятих у них становила 53 461 особу [18, с. 533–557, 561].

Орендна кампанія по містах регіону, хоча й меншими темпами (зниження активності викликане так званою «кризою збуту» 1923 р.), продовжувалась надалі. За даними на 1 вересня 1925 р., які наводить Сумський округовий відділ місцевого господарства, у Сумах було вісім підприємств, що знаходилися в оренді, ще шість промислових закладів могли бути здані в оренду, якщо на них буде попит [19, арк. 23–24]. У Полтаві станом на 18 березня 1927 р. в оренді перебувало 15 підприємств, про це повідомляє Полтавський округовий відділ місцевої промисловості [20, арк. 29]. Цілком очевидно, що така тенденція спостерігалася й по інших містах регіону.

Звичайно, більша кількість заорендованих закладів знаходилася в округових центрах, проте й неокругові, периферійні міста були активними учасниками орендної кампанії. Зокрема, це підтверджують матеріали Полтавської губернської ради народного господарства (ПГРНГ), які надають відомості про орендні підприємства в деяких галузях виробництва станом на 13 червня 1922 р. Так, із 49 підприємств шкіряної, хімічної, текстильної, металообробної, будівельної та харчової промисловості, зданих в оренду по містах Полтавської губернії, 18 знаходилось у неокругових містах. Із 42 борошномельних і круп'яних орендних підприємств на 19 листопада 1923 р. в периферійних містах розташовувалося 23 виробництва [13, арк. 227–228, 232, 234–235, 238–239, 250–251; 21, арк. 194–195].

Не минула орендна кампанія неокругові міста й у другій половині 20-х років. Наприклад, 28 лютого 1928 р., як видно з протоколу позачергового засідання президії Лебединської міськради, було затверджено договір на здачу в оренду міської цегельні артілі «Цеглопраця». Укладено угоду, зазначено терміни та умови оренди [22, арк. 60]. Дані факти є свідченням досить активної і широкої орендної кампанії, яка проходила не лише в округових, а й у менш промислово потужних містах.

Однак передача підприємства в оренду ще не гарантувала йому успішність, хоча зазвичай узяті в оренду підприємства ставали прибутковими виробництвами. Траплялися випадки, коли орендоване підприємство було збитковим, або взагалі не змогло запустити виробництво тощо. При цьому в переважній більшості такі проблеми траплялися на підприємствах, де орендарем виступав не приватник, одноосібник, а кооператив, організація, товариство, тобто колективне об'єднання. Прикладом подібного може слугувати цегельний завод, узятий в оренду Сумським районним відділом губсоюзу, який за перший рік оренди мав не прибуток, а суттєвий збиток, а на другий орендний рік узагалі не спромігся запустити виробництво, що змусило орендодавця розірвати з ним угоду [23, арк. 22, 54].

На жаль, такі випадки були непоодинокі. За повідомленням Роменської газети «Влада праці» (від 5 травня 1923 р.), у місті також були проблемні орендні підприємства, зокрема 60-й державний млин і просодерня, які перебували в оренді колективного об'єднання. У повідомленні зазначається, що підприємство вже два тижні як не працює, заробітна плата не виплачується. Для покращення ситуації орендар планує скоротити кількість робітників, зменшивши при цьому платню [24]. Схожа ситуація була в м. Ізюм, де кустарно-промислово-кооперативна артіль «Дзвін» орендувала фарбовий завод. Згідно з висновком комісії, яка перевіряла діяльність артілі, орендне підприємство знаходиться в неналежному стані, зобов'язання щодо орендних умов не виконані, фінансове становище залишається складним [25, арк. 34, 40, 50].

Із наведеного можемо зробити висновок, що приватник був кращим орендарем, особливо якщо це був колишній власник, який знав своє виробництво, розумівся на ньому. Колективне ж управління (кооператив) було менш ефективним, передусім через брак коштів, до того ж нерідко супроводжувалося суперечностями між його членами з приводу виробничих, фінансових, управлінських та інших питань. Яскравим підтвердженням зазначеного є звіт ПГРНГ про її роботу та стан державної промисловості Полтавщини за період із 1 жовтня 1922 р. по 1 квітня 1923 р., у якому говориться: «Нельзя умалчивать о том, что принципиальные требования и пожелания Центра расходятся с действительностью: сдача в аренду предприятий государственным и кооперативным учреждениям показала, что эти учреждения недостаточно подготовлены к ведению дела и в большинстве оказались несостоятельными. Самым надежным элементом, в смысле стойкости и экономической мощности, оказались частные предприниматели и в числе их, главным образом, бывшие владельцы предприятий» [26, арк. 54].

У цілому орендна кампанія себе виправдала. Про це свідчать матеріали ще перших років кампанії. Так, уже в згаданому нами вище звіті ПГРНГ зазначається: «...приходится признать, что кампания ...

все же дала нечто положительное ... возражать против аренды не приходится» [26, арк. 55]. Позитивна оцінка кампанії прозвучала й на засіданні секції місцевого господарства Ізюмської округової планової комісії, що відбулася 19 квітня 1924 р., на якій визнали правильним рішення щодо здійснення політики здачі підприємств в оренду і наголосили на необхідності тривалої, а не короткострокової оренди, що дає можливість кращому відновленню і розвитку підприємств [27, арк. 6]. Тобто мету влади з відновлення промислових підприємств шляхом здачі їх в оренду і забезпечення населення необхідними товарами, які не могли повною мірою дати державні підприємства, у цілому було досягнуто.

Однак на кінець відбудовного періоду, коли державну промисловість практично було відновлено, приватник виявився непотрібним. Держава поступово починає витискати його з ринку, особливо в тих галузях промисловості, де приватного капіталу було найбільше: млинарській, олійній, шкіряній, махорковій. Для цього вживалися різноманітні регулятивні та обмежувальні заходи проти приватного капіталу, серед них: погіршення умов здачі в оренду промислових підприємств; посилення технічних і санітарних вимог на виробництві; установлення стандартів на продукцію приватної промисловості; обмеження або припинення фінансування; посилення оподаткування приватної промисловості; обмеження перевозок залізничним і водним транспортом; установлення твердих ринкових цін на продукцію приватної промисловості [2, с. 68]. Деякі з цих заходів досить активно використовувались уже в 1926 р. проти приватної промисловості в млинарській, олійній, махорковій галузях. Це підтверджують і таємні матеріали, які надсилалися на місця для контролювання і вирішення такого роду питань. Зокрема, у листопаді 1926 р. Народний комісаріат зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР розіслав всім уповноваженим Народним комісаріатам торгівлі (УпНКТорги) та завідувачам районних контор Нафтосиндикату таємні вказівки про скорочення або й повне припинення постачання нафтопаливом приватних млинів. Зазначалося, що це рішення прийняте на підставі розпорядження Народного комісаріату торгівлі (НКТ) СРСР та Вищої ради народного господарства (ВРНГ) СРСР із метою зниження дезорганізаційної ролі приватно-власного та приватно-орендного борошномелля на хлібному ринку. При цьому додавалися списки млинів, проти яких УпНКТорги і районні контори Нафтосиндикату мали виконати зазначені дії. Разом із тим суворо попереджалося, що райконтори Нафтосиндикату самочинно відмінити це розпорядження, не маючи дозволу відповідних УпНКТоргів, не мають права [28, арк. 147].

Проте у список «неугодных» потрапляли й ті заклади, які цілком виконували умови договорів, про це свідчить звернення одного з таких орендарів. Так, 20 листопада 1926 р. орендар млина в м. Миргород Бенціон Ривкінд надсилає листа до уповноваженого Комунторга, у якому заявляє, що не розуміє, чому його млину не відпускають нафтопродукти, хоча він (орендар) уклав із Лубенським округовим комунальним господарством договір оренди, який виконує повністю. Зазначає, що млин не є товарного типу і обслуговує лише потреби селян, якщо є лишки, то вони реалізуються Державному банку за умовами договору. Орендар прохає відповідну інстанцію розібратися із цим питанням і надати підприємству необхідну кількість палива. В іншому разі умови договору не будуть виконані, до того ж 18 родин робітників і службовців залишаться без засобів до існування [28, арк. 163].

Поряд із млинарською піддалася жорстким діям і приватна олійна промисловість. 26 грудня 1926 р. на місця було розіслано таємний циркуляр за підписом заступника голови ВРНГ УСРР О. Золотарьова, НКТ УСРР В. Чернова і Народного комісара фінансів (НКФ) УСРР М. Полоза «Об увеличении налогового обложения для частно-кустарной маслопромышленности». У циркулярі зазначалося, що приватно-кустарні олійні підприємства досить широко розвинулися і є конкурентами державних виробництв як у заготівлі сировини (пропонуючи вищі закупівельні ціни), так і готової продукції. Для зменшення ваги приватника в даній галузі НКТ уже запроваджував деякі регулятивні заходи, серед яких – обмеження перевезень сировини, закупівлі виробленої продукції у приватника державними організаціями тощо. Однак ці дії не дали бажаного результату, тому НКТ УСРР і ВРНГ УСРР радять ужити додаткових заходів для виправлення ситуації. Зокрема, рекомендувалося місцевим податковим органам провадити більш жорстку політику, збільшуючи податковий тягар, переглядати договори оренди, і якщо орендар не приставав на умови, запропоновані місцевими органами влади, розривати попередні угоди. До того ж категорично заборонялося державним і кооперативним організаціям, а також банкам фінансувати приватні олійні підприємства [29, арк. 1–3].

Під дію цього циркуляру потрапило багато приватних олійних виробництв, серед яких і олійний завод громадянина Ротта в Краснограді. Так, директор одного з державних олійних заводів Полтавської округи тов. Макальський 19 серпня 1927 р. звертається до Полтавського відділу місцевої промисловості з проханням ужити заходів щодо діяльності зазначеного приватно-кустарного олійного підприємства, яке, на його думку, своєю діяльністю підриває існування подібних державних закладів. Відділ місцевої промисловості досить оперативно відреагував на звернення і вже 26 серпня цього ж року

виніс свій вердикт, у якому повністю підтримує всі зауваження і в частині рішення по Красноградському олійному підприємству зазначає: «Відмісцпром лічить за необхідне вжити належних заходів щодо закриття зазначеного заводу» [29, арк. 254–256]. Подібні дії було застосовано й до приватних підприємств крупно- та просорушної промисловості, а також до низки галузей, де приватного капіталу було найбільше. Окрім того, за Постановою Ради праці та оборони від 22 вересня 1926 р. на податкове управління НКФ УСРР покладалася робота з розширення податкової статистики, яка торкалася головних прямих податків – промислового і податку на прибуток. Тобто тих податків, із якими безпосередньо був пов'язаний приватник. Саме ж податкове управління НКФ УСРР про цю роботу говорить: «Изучение частного торгового-промышленного капитала должно иметь систематический характер, ибо только при этих обстоятельствах возможно уловить изменение направления хозяйственной деятельности частного капитала и его устремления» [30, с. 3]. Таким чином, держава вживала всіх можливих заходів як для контролю, так і усунення приватного елемента з основних галузей промисловості. Як наслідок, до кінця 20-х років приватника з промислового ринку було майже повністю витіснено.

Висновки. Отже, сподівання влади відновити частину промислових підприємств за рахунок приватних коштів шляхом здачі їх в оренду загальному справдилися. Орендна кампанія, яка широким фронтом розгорнулася по всій країні, проходила як в округових, так і в неокругових містах регіону. Значну частину підприємств – від кустарного типу до ценових виробництв було здано в оренду, що сприяло відновленню і налагодженню виробництва на більшості з них. Особливо успішними були промислові заклади, орендарями яких виступали колишні власники. Це, своєю чергою, давало змогу забезпечувати ринок необхідними товарами, робочими місцями, відрахуваннями в міський бюджет, що позитивно позначилося на благополуччі міських громад.

Однак із середини 20-х років, коли більшість підприємств було відновлено, держава переходить від регулювання приватного капіталу до витіснення його з народного господарства у цілому і промисловості зокрема. Так влада віддячила за титанічну роботу приватника, орендаря у відбудові промисловості країни в перші післявоєнні роки. Сподівання і віра в непереможливість, тим паче що сама влада починає згортати всі механізми нової економічної політики.

Література:

1. Воробьев Н. Частная мелкая (нецензовая) и кустарно-ремесленная промышленность СССР. *Частный капитал в народном хозяйстве СССР: Материалы комиссии ВСНХ СССР* / под. ред. А.М. Гинзбурга. Москва ; Ленинград, 1927. С. 70–109.
2. Гусаров І. Справа регулювання приватної промисловості. *Більшовик України*. 1927. № 10. С. 62–70.
3. Шевцов В. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарно-промислових товариств: промисловий та прибутковий податок і місцевий збір. *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР*. Харків, 1927. С. 158–169.
4. Шкодін Л.Г. Приватне підприємство в господарстві України (1921–1930). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 1998. № 401. Вип. 2. С. 216–226.
5. Олійник М.М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 16–29.
6. Волосник Ю.П. Розвиток приватнопідприємницької діяльності нової буржуазії в промисловості України в роки непу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2002. № 556. Вип. 5. С. 157–163.
7. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. Київ : Преса України, 2003. 252 с.
8. Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 396 с.
9. Дзюбленко І.М. Розвиток приватного підприємництва міського населення в УСРР (20-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 20 с.
10. Онацький М.Ю. Ліквідація приватнопромислового виробництва у Харкові у 1927–1929 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. Вип. 15. С. 196–204.
11. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). Сб. документов и материалов / ред. кол. П.П. Бачинский и др. Киев : Политиздат Украины, 1964. XVI, 593 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР : у 26-ти т.: Харківська область / гол. редкол. П.Т. Тронько та ін. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. 1002 с.
13. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1503. Оп. 1. Спр. 194. 307 арк.
14. Отчет Полтавского губернского Исполнительного комитета за 1922 год. Полтава : Типо-литография им. Октябрьской революции, 1923. 447 с.
15. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1643. Оп. 1. Спр. 15а. 618 арк.
16. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3873. Оп. 1. Спр. 23. 36 арк.
17. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3873. Оп. 1. Спр. 81. 80 арк.

18. Всесоюзная городская перепись 1923 г. Труды ЦСУ. Отдел основной промышленной статистики: Краткая промышленная характеристика городов и поселений городского типа. Т. XXVII. Вып. 2. Москва : Тип. Лаврова, 1926. 600 с.
19. Держархів Сумської області. Ф. Р. 32. Оп. 1. Спр. 85. 147 арк.
20. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1241. Оп. 1. Спр. 9. 376 арк.
21. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3873. Оп. 1. Спр. 5. 275 арк.
22. Держархів Сумської області. Ф. Р. 2461. Оп. 1. Спр. 37. 63 арк.
23. Держархів Сумської області. Ф. Р. 1434. Оп. 1. Спр. 1. 73 арк.
24. Влада праці. 1923. 5 травня.
25. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1643. Оп. 1. Спр. 15. 134 арк.
26. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3873. Оп. 1. Спр. 186. 327 арк.
27. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1643. Оп. 1. Спр. 43а. 18 арк.
28. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 978. Оп. 1. Спр. 8. 199 арк.
29. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1241. Оп. 1. Спр. 2. 375 арк.
30. Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине: По данным налогового управления НКФ УССР за 1926–1927 г. Харьков : Украинское отделение Гос. фин. изд-ва СССР, 1929. 88, 191 с.